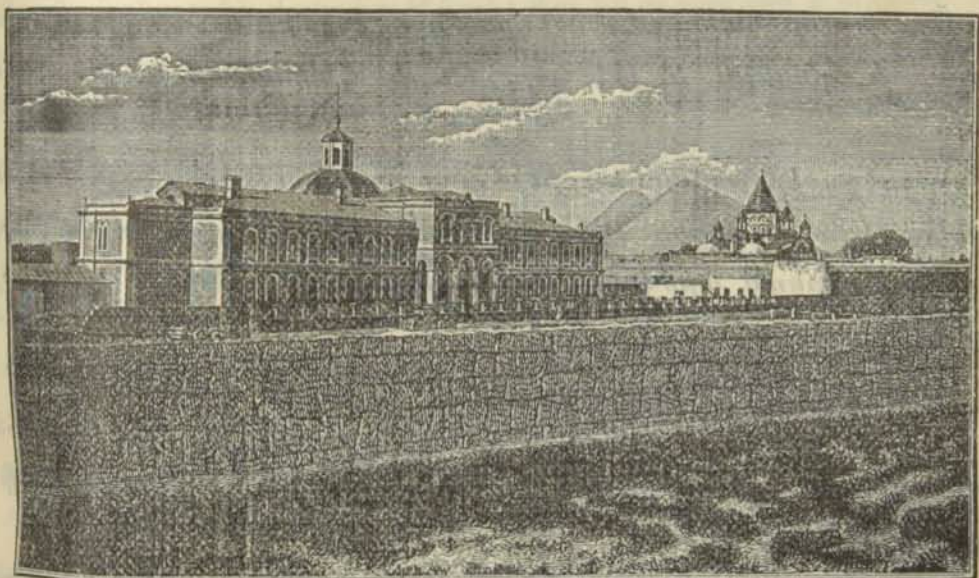

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

(Շ ա ր ու ն ա կ ու թ ի լ ն):

Բ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ:

16.

ԻՍՐԱԵՒԷՆԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ:

—

Մեկնութեան հետ սերտ կապուած է պատմական աստուածաբանութիւնը, վասնզի այն առարկաներն ու գիտելիքներն, որոնք առաջինն նախապատրաստութիւն պէտք է լինին, երկրորդի շըր-

ջանի մէջ են մտնում, որպէս հնաբանութիւն, իտրայէլացոց պատմութիւն ևն. միւս կողմից ս. Գիորքը մասամբ աղբիւր է պատմական աստուածաբանութեան: Այսպէս ուրեմն այդ երկու բաժիններն իրարից բոլորովին զատել չի լինիլ: Պատմական աստուածաբանութեան մէջ առաջին տեղը բռնում է իտրայէլացոց պատմութիւնն, որ նախապէս անհրաժեշտ է թէ ս. Գիորքը հասկանալու և քննելու և թէ այդ ճիւղի հիմնաքար կազմելու համար:

Իտրայէլացիք սկսում են իւրեանց պատմութիւնը նոյն իսկ նախամարդից և հասցնում են Քրիստոսի մօտաւոր ժամանակները: Այդտեղ ուրեմն տրոհւում են բնականաբար քանի մի շրջաններ, այն է՝

1. Նահապետական շրջանը մինչև Մոիսէսի ժամանակները:

2. Աստուածպետութեան հիմնադրութեան և երկրի նուաճման շրջանն այդ պետական զօրավարների առաջնորդութեամբ, այսինքն՝ մինչև Սամուէլ:

3. Այդ աստուածպետութեան զարգացումն, քահանայութեան թագաւորութեան և մարգարէութեան կազմակերպութիւններն, որ կլինի մինչև գերութեան ժամանակը: Վերջապէս՝

4. Անկման շրջանն օտար տիրապետութեան և օտար բարբերի և այդ նիւթական ու բարոյական աւերի ընթացքը գերութեան միջոցով մինչև վերջին ժամանակը: ¹

Այս միայն ընդհանուր բաժանումն է, որ կապուած է իսկապէս այդ պատմութեան ընթացքի մեծագոյն դէպքերի հետ: Պատմութեան այս գործում է՝ որ քննաբանութիւնն օգնութեան է հասնում, բնաւ չմոռանալով՝ որ իւրաքանչիւր շրջանում տարբեր զարգայման, տարբեր վիճակի հասունութեան տէր ժողովրդի պատմութեան հետ գործ ունի: Ժողովրդի առասպելներն ու մանկութեան նկարագրութիւնը նոյնչափ հետաքննական են և սիրելի, որքան քաղցր է իւրաքանչիւրի համար այն դէպքերն և լրողութիւններն, որոնք սերտ կապուած են նորա մանկու-

Թեան քաղցր ժամերի հետ, միայն աստ անհատի մանկութիւնն է, իսկ անդ ժողովրդի մանաւանդ որ Հայ ազգը չէ պահպանել իւր մանկութեան ժամանակի յիշատակները, մինչդեռ Խորայէլացիք դրացի ազգ են և ըստ տեղին նոյնակենցաղ: Այդ մանկութեան մէջ արտայայտում է նա իւր վեհ յոյսերն ու վսեմ զգացմունքներն, որոնք ընդհանուր են մարդկութեան: Քանի ուշագրաւ է տեսնել՝ թէ ինչպէս է վերաբերուել այդ ժողովուրդը իւր հասակի զարգացման ընթացքում դէպի այն աստուածային յայտնութիւնն, որ գալիս էր նորան փրկելու իւր ժամաքոյց զբաղմունքներից: Քանի շահագրգռական է տեսնել թէ ի՞նչ օգուտ է կարենում ստանալ նա՝ այդ հօր նպաստից և օգնականից, երբ է երես դարձնում և խարխալում խաւարի մէջ, կամ երբ վերստին դառնում և փառաւորում իւր էութեան ազգակից աստուածային շողերի տակ:

Ամբողջ պատմութեան մէջ ի նկատի պէտք է առնուի ժողովրդի պատկերացումների եղանակը: Մանօթ լինելով արեւելեան ժողովուրդների ուժգին մտապահութեան, գիտենք որ ընդարձակ պատմութիւններ բերանացի աւանդւում են, այնպէս որ ազգերի սկզբնական ժամանակների կեանքը պատկերացնում են մեր առաջ, սակայն զրուցաորաբար նկարագրելով, պաճուճելով և զարգարելով: Թէ պատմականը մնում է տրժանիքի մէջ՝ լուրջ և հասուն քննարանի աչքի առաջ՝ ակներև է: Այստեղ միայն որոշելի է զրոյցը առասպելից (միւթոս), զրոյցը պատմութիւն է զարգարում, առասպելը՝ գաղափար, զրոյցի մէջ իրողութիւնն է լրժակցուել բանաստեղծութեան հետ, առասպելի մէջ՝ երևակայութիւնը իրական պատկերների հետ: Առաջինը պատմութեան աղբիւր է, երկրորդը աշխարհահայեցողութեան: Վասնորոյ երկուսն ևս հաւասարապէս ուսումնասիրելի են և կարեւոր են ճանաչելու համար Խորայէլացոյ պատմական բաղմակողմանի կեանքը Յորդանանի գեղազուարթ հովտի շրջանում, որտեղ ամենայն ինչ ժպտում էր այդ ժողովրդի դիմաց և նորան գոհացնում իբրև բախտաւորութեան աւետեսաց երկիր: ¹

1. Այս պատմութեան աղբիւրներ են բացի ս. Գրքից և վերև Հնարա-

Քանի որ Հայոց հոգևոր գալուցներում արդէն ստորին դասարաններից ոկսեալ աւանդում է սրբազան պատմութիւն, գուցէ նաև ուսումն ս. Գրոց, ուստի լաւագոյն է ջանալ հետզհետէ քննական հայեացք ձգել նոյնպէս և Խորայէլացոց պատմութեան վրայ, որպէս զի վերջին գասարաններում կարևորութիւն չգգացուի վերստին աւանդելու գիտնական բանակարգով: Այդ կյաջողութիւն անշուշտ Դ. և Ե. գասարաններում, այնպէս որ թէ պատմական խելամոտութեան վարժութիւն կլինի և թէ ինքն ըստ ինքեան հետաքննական կղառնայ, մանաւանդ գրաւիչ դարձնելու համար վերոյիշեալ առարկաները: Հարկաւ՝ դորա յաջողութիւնը կախուած կլինի գլխաւորապէս ուսուցչի յաջողակութիւնից ու հմտութիւնից: Այս ընթացքի հիմունքը պէտք է կազմէ պատմական ժամանակագրութիւնն, ըստ որում ս. Գրքի տուեալներով իսկ որոշել թուականներն և այդ նախագծեալ ժամանակագրական ցանցի վրայ պատկերացնել պատմութիւնը՝ կունենայ առանձին օգուտներ: Այս միակ պատմութիւնն է, որի աղբիւրները ժողովուած են ի մի այնքան ամիսի կերպով, վասնորոյ և ամենալաւ յարմարութիւնն այստեղ է՝ սուրեցնել աշակերտին՝ օգտուելու աղբիւրներից, պատմութիւնը քաղելու, քննական հայեացք ձգելու և զարգարանքը որոշելու բուն պատմութիւնից: Աւելացնելով դորա վրայ և քննաբանութիւնը՝ կամ սրբազան մատենագրութիւնը՝ կտեսնենք, որ ս. Գիրքը կարէ անձնուէր ուսուցչի ձեռքում ամենալաւ միջոցը լինել վարժութիւնների ենթարկելու աշակերտին, որպէս զի վերջինս կարենայ տպագայում գիտնական գործունէութեան խելքի գալ ու հաստատութիւն բռնել: Հայոց հոգևոր գալուցները չու-

նութեան տակ յիշուածներից՝ նաև Տակիտոս (Տարեգրութիւնք Վենետիկ 1873), Յուստին, Եւսեբիոս իւր եկեղեցական պատմութեամբ (Վենետիկ 1877) և աւետարանական նախապատրաստութեամբ, և այլք, Գիտնականների բազմաթիւ գրուածներից թերևս մատչելի լինին մեծամասնութեան L. Ménard, histoire des Israélites d'après l'exégèse biblique. Paris 1883. և E. Ledrain, hist. d'Israël. Paris 1882. Ed. Montet, essai sur les origines des partis saducéen et phariséen et leur hist. jusqu'à la naissance de Jésus Christ. Paris 1888.

նին հրահանգարաններ (séminaire), եթէ այսպիսի մի վարժութիւն ևս չլինի, այլ ևս հիմք չունինք յուսալու թէ ինքնուրոյն գործող շատ անձնաւորութիւններ կունենանք մեր մատաղ սերունդից: Իսկ եթէ դպրոցը միայն պատրաստի նիւթ տայ, կարտադրէ միմիայն կենդանի մեքենաներ՝ գերի այս ու այն գրքի, կաշկանդուած այս ու այն այլանդակ գաղափարից, որ ոչ մի նըշանակութիւն չի կարող ունենալ նորա գործունէութեան համար և ոչ մի օգտակար արդիւնք հասարակութեան մէջ: Գալոցի նըպատակը չէ նիւթ տալ աշակերտին, պաշար մատակարարել, այլ վարժեցնել նորա մտաւոր ընդունակութիւնները, գործունէութեան հակումները, բանալով նորա առաջ միանգամայն նոր ճանապարհ և մտածողութեան մշակուած շաւիղ, բայց այդ ամենն անզգայաբար իւրը դարձնելով: Ուսումն արհեստ չէ՝ այլ կրթութիւն: Նորա տուած երջանկութիւնն ոչ թէ նորա արտաքին պոռկներն են, այլ ծլելի, ծաղկելի, արդիւնաւորուելի: 1:

1. 1789-ին, այն է 18 դարի վերջին իւր ազգի անցողական ճգնաժամին՝ Հիլերը՝ ճշմարտութեան համար այդ շնչոդն՝ ասում էր նոր սերունդին, որի ոյժերի թարմութեան զարգացման վրայ յոյս ունէր. «Այլ է ուսման ծրագիրն, որ հացի ուսումնականն է (Brotgelehrte) իւր առաջ դնում, այլ՝ որ փիլիսոփայական գլուխը: Առաջինն, որի ջանքերը միայն և եթ ուղղուած են այն պայմաններն իրագործելու, որոնցով նա մի պաշտօնի ընդունակութեան առաւելութեամբ մասնակից լինել կարենայ, որ իւր հոգու ոյժերը լարում է միայն նորա համար, որպէս զի իւր զգայական վիճակը լաւացնէ և մի ստոր փառասիրութիւն բաւականացնէ, այդպիսի մէկը ճեմարանական ուսման մէջ մտնելով ոչ մի նշանաւոր հանգամանք չի գտնիլ, բայց եթէ բաժնել բոլոր գիտութիւնք, որոնք նա հացի ուսումն է կոչում, բոլոր միւս գիտութիւններից, որոնք հոգուն՝ որպէս հոգու՝ հաճոյք են պատճառում: Երբ հասնում է նպատակին, այլ ևս պէտք չէ զգում դոցա. նա միայն ջանում է ապա «իւր յիշողութեան մէջ շեղակուտած գանձերը ի ցոյց բերել և զգուշանալ՝ որ դոցա արժանիքը չընկնի: Նորա հացի ուսման իւրաքանչիւր զարգացումն անհանգստացնում են նորան, զի նոր աշխատանք են բերում նորա համար կամ անցածն անօգուտ անում: Իւրաքանչիւր լոյս, որ վառում է որեւիցէ գիտութեան մէջ մի բախտաւոր հանձարի միջոցով, տեսանելի է կացնում նորա չբաւորութիւնը... Ուստի չկայ աւելի անհաշտ թշնամի, աւելի նախանձոտ պաշտօնակից, աւելի

ՎԱՐՔ ՔՐԻՍՏՈՍԻ:

Քրիստոնէութեան միջնակէտը լինելով Քրիստոս՝ մարդկութեան Փրկիչն՝ Աստուծոյ Որդին, հասկանալի է որ նորա անձնաւորութիւնը պէտքը ուսումնասիրութեան լիապէս էական առարկան դառնայ: Նա «Կրթի ամբողջ պատմութեան բարձրագոյն լուսակէտն է, որի մէջ Աստուծոյ նախընթաց պատմական յայտնութիւնների ճառագայթները ժողովուրդներն և որից վերստին տարածւում են եկեղեցու պատմութեան մէջ»¹:

Մարդկութեան պատմութեան մէջ չկայ մի այնպիսի վարք, որ այնքան կրթիչ բազմակողմանի լինի, որպէս Քրիստոսի այդ երկնային կեանքն երկրիս վրայ: Ամբողջ աստուածաբանութեան թէ բարոյական և թէ դաւանաբանական արմատներն դորա մէջ են գտնոււմ իւրեանց հզօր սնունդը. այդ է մեզ տալիս ոչ միայն օրինակելի կենցաղավարութեան պատկերներ, այլ և գործունէութեան

պատրաստակամ հերետիկոսացնող, քան թէ հացի ուսումնականը: Նա իւր արածը ճշմարտութեան պաշտամունք է համարում, թէև ոչինչ է անում, նա մեծ հատուցումն է պահանջում:

«Խղճալի՝ մարդ, որ բոլոր միջոցների ամենազնիւից, գիտութիւնից և արուեստից ոչինչ աւելի բարձրագոյն չէ ուղում և առաջ բերում, քան օրավարձ մշակը ամենավատից, նա կատարեալ ազատութեան արքայութեան մէջ մի ստրկական հոգի է իւր հետ քաշքշում: Բայց առաւել խղճալի է հանճարաւոր պատանին, որի բնական գեղեցիկ ընթացքը վընասակար ուսուցմամբ և օրինակներով այդ տխրալի ճանապարհի վրայ է ծռեցնւում, որ թոյլ է տուել զինքը համոզելու՝ իւր ապագայ կոչման համար այդ ցաւալի ճշդութեամբ ժողովելու: Հուտով կոչման գիտութիւնը իբրև մի կցկտուր գործ նորան կզգուեցնէ... Այժմ նորան ամենինչ բեկոր է երևում, ինչ որ գործում է. նա նպատակ չէ տեսնում իւր գործելուն, բայց չէ կարենում տանել աննպատակութիւնը, Գաթանագինը, նանիրը նորա կոչման գործերի մէջ ճնշում է նորան, զի նա չէ կա-

¹ Hagenbach, անդ, էջ 232. Քրիստոսի վարքը ներկայանում է մեզ ամբողջապէս երեք բաժնի՝ ժողովող, վաղապետող, և փրկող գործունէութեան՝ մէջ:

թեան շաւիղ, մանկավարժութեան նախագիծ, վարդապետական բարձրագոյն ուղեցոյց: Սակայն բոլոր աւետարաններն ի միասին չեն տալիս մի որոշ բանակարգի մէջ կանոնաւոր պատմութիւն, վասնորոյ այս առարկայի նիւթն են դառնում յօրինուածօրէն մշակուելու: Որչափ հասկանանք Քրիստոսի անձնաւորութեան վեհութիւնն, որչափ վառ լինի մեր մէջ մարդկային լսեմ զգացմունքը դէպի նա, որչափ ինքնագիտաստ լինինք մեր էութեան, այնչափ կենդանի կներկայանայ մեզ այն կեանքն, այն կենցաղն, որի առաջ ծնրաչոգ երկիւղածութեամբ զօրութիւն պէտք հայցենք՝ անասնականի տիրապետութիւնից ազատ լինելու համար: Այստեղ Քրիստոս է ներկայանում մեր առաջ՝ մարդկային թոյլ նկարագրութեան քողի տակ, այստեղ առտուածային մի անձնաւորութիւն է սաւառնում մեր երեւակայութեան մէջ, այստեղ իդէալական մի իրականութիւն է պատկերանում մեզ համար, որում մարդկային կատարելական ձգտման ընդհանուր բողձալին, այն է՝ ճշմարիտ ինքնագիտաստութիւնն իւր կատարելագոյն իրականացումը կենդրոնացրել է: Այդ վեհութիւնն է կորզում մարդ լինել ուզող մարդի սրտից՝ այն հաւատքն, ¹ որ

բնում զուարթ արիութիւն ունենալ դէպի այդ, որ միայն լուսաւոր հայեցողութեան, միայն յուսացած կատարելութեան է լինում ուղեկից: Նա զգում է ինքեան կտրուած, ջոկուած իրերի կապակցութիւնից, զի նա զանց է արել իւր գործունէութիւնը աշխարհի մեծ ամբողջութեան յարակցելու: Իրաւաբանին ցաւեցնում է նորա իրաւաբանութիւնը, հէնց որ լաւագոյն քաղաքակրթութեան նշոյլը բանում է նորա մերկութիւնը, փոխանակ ձգտելու այժմ մի նոր արարող լինել դորա և բացուած պակասութիւնը ներքին առատութիւնից բարւոքելու: Բժիշկը պառակտւում է իւր կոշումից, հէնց որ նշանաւոր սխալները ցոյց են տալիս իւր բանակարգի (սխտեմ) անփստահելիութիւնը: Աստուածաբանը կորցնում է իւր յարգանքը դէպի իւրը, հէնց որ իւր հաւատը կազում է իւր վարդապետութեան անսխալականութեան նկատմամբ:

Տես. Was heisst und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte? Պէտք է ամբողջը լաւ կարդալ 19. դարի այս պատմական ճգնաժամի մէջ...

¹ «Հաւատքն է մի առանձին, ծածուկ գրամագլուխ (Capital) . որպէս կան

նորա երջանկութեան, խաղաղութեան և կատարելագործման հիմնաքարն է, թէ Քրիստոս է մեր Փրկիչն և նորա մէջ պէտք է որոնենք, ուրեմն և ստանանք մեր ճշմարիտ փրկութիւնը: Այդ կենդանի համոզմունք կլինի մեր մէջ, եթէ միայն նայենք այն անձնաւորութեան, որի ամբողջ գործունէութիւնն ու կեանքը նուիրուած էր սիրած մարդկութեան, որ սիրելով սիրում էր այն վայրն ու ազգն, որին արժանի էր արել զինքն՝ որդի լինելու, բայց դորանով զարնում էր մարդկութեան փրկութեան լարը, դորանով աշխարհը շարժման մէջ ձգեց և իւր այդ գործունէութեան սրահը կապեց իւր աննման մահուան հետ: Մեռաւ և մեռցրեց՝ մարդկութեան թունաւորող արմատները, յարեաւ և յարոյց մարդկութեան խեղդուած աստուածային մարդկայնութիւնը:

Գրաւիչ է այդ կեանքն, որովհետեւ դորա մէջ ներկայանում են մեզ մարդկային իրական հանգամանքներն իւրեանց բոլոր մանրամասնութիւններով. ուշագրաւ է, վասն զի մարդը բարձրանում է այդտեղ մինչև իւր վեհութեան և վսեմութեան արժիւնները, բայց և սքանչելի է՝ որովհետեւ մարդկութեան հետ Աստուծոյ Որդին բախ է առնում և այն՝ որ մերն է՝ աստուածացնում: Աստ է որ տեսնում ենք գերագոյն սիրոյ միութիւնը մեր և Աստուծոյ մէջ. ոչ ոք բերէ յաշխարհի զնմանութիւն Աստուծոյ, բայց միայն մարդ. ոչ ումեք երևի Աստուած, բայց միայն մարդոյ, ոչ զոք սիրէ Աստուած յերկրէ, բայց միայն զմարդ. Աստուած միայն մարդասէր, և մարդ միայն աստուածասէր. վասն մարդոյ Աստուած մարդացեալ, և վասն Աստուծոյ մարդ աստուածացեալ.¹

Բայց քանի աստանդական է մարդ, երբ սկսւի իւր ուշագրութիւնը դարձնում է² աստուածութեան և մարդկութեան այդ

հրապարակական՝ խնայելու և նպաստելու դրամարկղներ (Cassa), որտեղից կարօտութեան օրերում այս ու այն անձի կարիքները հոգւում է (նոյնպէս և) այստեղ հաւատացողը վերցնում է մեղմով իւր տոկոսները: Goethe, Werke III, 102.

¹ Եղիշէ. անդ՝ էջ 292.

² Յատակից բաժանուելն է գոգցես ազատամտութիւն համարում: «Եթէ

վեհ միութիւնից. նա այլ ևս «յամենայն հոգմոյ շարժի» և չունի ոչ մի հաստատութիւն իւր գոյութեան. նորա ոտի տակ հոյն անգամ դողում է. նա թռչում է իբր օճառային մի փամփուշտ, որ արեգակի շողերի տակ փոյլում է մանուկներին ի զուարճութիւն, սակայն նա վաղանցուկ է. թռչում է այն, նա խաղում է օդի մէջ, ճախրում է. բայց սպասէ քանի մի վայրկեան. ահա նա տղաբւում է... և ոչ մի ձայն չէ հանում. նա չէ թողնում և ոչ մի հետք:

Մանկավարժական կրթութեան էական հիմունք է կազմում նոր կտակի Սրբազան պատմութիւնն, ուստի և կարելի է նոյն խիստ այդ որոշ բանակարգի մէջ միջին դասարաններում զարգացնելու, այնպէս յառաջ վարել, որ այլ ևս ճեմարանական վերստին ուսումնասիրութեան պէտք չառթէ: Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ կրթութեամբ միայն կարենք երջանկութիւն բերել հասարակութեան, այլ և իւրաքանչիւր անհատի համար: «Մտրդս կարէ մարդ լինել՝ միայն կրթութեամբ, ասում է Կանտ: Նա ոչինչ է, եթէ ոչ այն՝ ինչ որ կրթութիւնը նորան շինում է»: Վասնորոյ կրթութեան ամենաբարձր տեղ էր տալիս և Ֆրիդրիխ Մեծը: Կրթելով մանկան, ուրիշ ոչինչ չենք անում՝ եթէ ոչ՝ որ նորան միջոց ենք տալիս անցնելու այն ամբողջ ընթացքն, որից յետոյ հասել է մտրդկութիւնն իւր այժմեան բարձրութեան. ուսեալն ապրում է ոչ միայն իւր տարի-

ևս ազատամիտ գաղափարների (Idee) մասին խօսակցութիւն եւ լսում միշտ զարմանում եմ թէ ինչպէս մարդիկ բառերի գատարկ կեղեկներից են կաշոււմ: Գաղափարը չպէտքէ ազատամիտ լինի, Թո՛ղ զօրաւոր լինի, արիական, իւր մէջ ամփոփուած, որպէսզի իրագործէ աստուածային խնդիրը՝ արդիւնաբեր լինելու: Սակաւագոյն ևս ազատամիտ պէտք է լինի հասկացողութիւնը (Begriff), զի նա մի բոլորովին ուրիշ խնդիր ունի,—Ազատամրտութիւնը պէտք է ոչ այլ ուրեք, եթէ ոչ համոզմունքների մէջ որոնել և դժբա են կենդանի հոգին. (Gemüth—սիրտ, ազնուամտութիւն): Սակայն համոզմունքները հազուադէպ են ազատամիտ, զի համոզմունքն անմիջապէս անձի մօտագոյն վերաբերմունքներից և կարիքներից է ելնում:

Այլ ևս չենք շարունակում թող այս չափին հետեւեն՝ ինչ ևս որ ամեն օր լսում ենք: Goethe, անդ՝ էջ. 108.

ների այլ և մարդկութեան անցեալի մէջ. իսկ կրթեալը՝ իրաւունքով է այդ անցեալից: Բայց սրտեղ կարէ մարդ կրթուել իւր ապագայ կեանքի փորձով, եթէ ոչ այն անձի կեանքով, առ որի կատարելութիւնը պէտք է տանէ մեզ մեր ապագան: ¹

18.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ:

Աստուածաբանութեան պատմական բաժնի գլխաւոր առարկան եկեղեցական պատմութիւնն է: Եկեղեցին այն համայնքն է, որ միայած ի մի վեմն և գլուխն անկեան Քրիստոս, հոգով Նորահետ է տպւում և գործով նորանից առաջնորդւում, վառնորոյ եկեղեցի է կոչւում այսինքն ժողով (ekklesia) հաւատացելոց՝ ² տեսանելի և միանգամայն անտեսանելի: Եկեղեցին սկսում է իւր գոյութիւնը նոյն իսկ հոգեգալուստից յետոյ և մասնաւորւում է զանազան ազգերի մէջ՝ իւրաքանչիւրի սեփական գառնալով և թերևս այնքան սեփական՝ որքան մի ժողովրդի հոգին տրամադիր է դէպի վեհն, աստուածայինը: Քաջայայտ է, որ Հայաս-

¹ Մշակման օգտակար ձեռնարկ կարէ լինել՝ Գ. Վ. Այվազեանի կազմած «վարք Քրիստոսի...» Պարիզ 1854. օտար ձեռնարկների մէջ պէտք է ի նկատի ունենալ գրողի հայեցակէտից բղխած ուղղութիւնը, նշանաւոր է Фарраръ Жизнь Іисуса Христа. Съ англ. Изд. 2-е, испр. и дополн. Москва 1887. ձեքումների և ենթակայական տեսակէտների լծակից է E. Renan, vie de Іésus. Paris. 1890.

Քրիստոսի վարքից կամ՝ նոր Կտակի սրբազան պատմութիւնից յետոյ պէտք է ցոյց տրուի աստուածային վարդապետութեան պողաբերութիւնն առաջին դարերում և առաքելոց անձնուէր գործունէութիւնն («Գործք առաքելոց»), որքան կարելի է հանել թղթերից և գործերից. այդ կաւանդուի Զ. դասարանում շարաթական 3. ժամ: Նպաստաւոր է՝ Фарраръ. Жизнь и труды св. апостола Павла. Спб. 1887.—Первые дни христианства. Спб. 1888. Դոքա բոլորը կարեն աւանդուել իբրև ուսումն ա. Դրոց, առաւել ուշ դարձնելով և Հին ու Նոր Կտակի վարդապետութեանց վրայ: Յիշեմ և Ստեփ. Նազարեան, վարդապետարան Կրօնի. Մոսկվայ. 1853.

² «Եկեղեցի մեզ ոչ ցուցանէ պատուիրանն Աստուծոյ որ ի քարանց և ի փայտից է շինեալ, այլ զհաւատով շինեալ զազգս մարդկան ի վերայ փմին հաստատութեան»: Ս. Սահակ. Սոփեբք. Ա. 100.

տանեայց եկեղեցին իւր մասնաւորութեամբ հանդերձ ազգային գոյով՝ միանգամայն և ընդհանրական է, այսինքն քրիստոնէական է և շնորհ ունի իւրաքանչիւր ճշմարիտ փրկատենչի ընդունել իւր հովանու ներքոյ: Նորա ընդհանրականութեան կենդանի ապացոյցն է՝ որ նորադարձին վերստին չէ մկրտում, զի Քրիստոս ամենուրեք նոյն է և յանուն նորա են մկրտում, ¹ որ ճանաչում է միայն մի ընդհանուր գլուխ՝ Քրիստոս, ² որ հիմնուած է առաքելոց քարոզութեան վրայ՝ հեռու աշխարհական ձգտումներից, և որ հաւասարապէս ամենքին մասնակից է անում Քրիստոսի մարմնի և արեան հաղորդութեան, կապելով իւրաքանչիւր անհատի Քրիստոսի հետ և եթ: ³ Այս առաքելական տեսակէտից ևս հասում է և իւր եկեղեցապատմական հայեցողութիւնը: ⁴

Եկեղեցու ամբողջ կեանքն ունի իւր ներքին և արտաքին կողմերը, վասնորոյ և հաւասարապէս նիւթ են ուսումնասիրութեան՝ լիովին տրամաբանական և յառաջափարութեան գծի տակ և ոչ թէ լոկ ըստ արտաքին հանգամանքների՝ արոհմամբ: Արդէն որ Քրիստոս իւր եկեղեցին խմորի նմանեցրեց, գորանով պարզապէս սրտեց նորա սպառնալի անարգել ծաւալումը: Միաժամանակ մարդարէւացել էր Քրիստոս՝ որ հալածանքներ լինելու էին և եղան, սակայն գոքա միշտ արտաքին լինելով, բնաւ չկարեցան յաղթանակ տանել, այլ յաղթուեցան փառաւորապէս: Եկեղեցին իւր ներքին զօրութեան մէջ միայն ունենալով իւր ոյժը՝ զարգացաւ՝

1 Յովհան Մանդակունի ճառք. Վենետիկ 1860. էջ. 166.

2 Ագաթ. էջ. 436. Օձնեցի. էջ. 130 — և այլք:

3 Ագաթ. էջ. 330.

4 Թէև բոլոր եկեղեցիք տեսութեամբ մերժում են կրկնամկրտութիւնը, սակայն իրօք ոչ. նոյն իսկ գերմանական եկեղեցին խստիւ բողոքում է Հռովմէական եկեղեցու հակաքրիստոնէական կրկնամկրտութեան դէմ, որ իրապէս կատարվում է. տես. Witte, gegen römisch-katholische Wiedertaufe. Leipzig 1890. Անցեալ դարերի Հայոց վարդապետներն ևս թունդ բողոքում են Հռովմայ դէմ և մինչև անգամ լատին (ֆրանկ) քարոզիչներին չքրիստոնեայ համարելով՝ անունն ևս հակառակ են գրում՝ «ֆրանկ»: Ուրիշ տեղ կիսուեմ այդ մասին, ձեռքիս թղթերը հրատարակելով:

յաղթելով բոլոր աննպատակ հանգամանքները, կաղմակերպուեց ապա և արտաքին վարչականով, ընդ նմին ընդլայնեց իւր վարդապետութիւնը, կեանքն ու բարոյքը: Թէ ուսումն ու գրականութիւնն և թէ արուեստը աննպարար տեղ գտան նորա մէջ և իւրեանց առանձնայատուկ զարգացումն ստացան, այնպէս որ ամենայն ինչ որ քրիստոնէական էր, ազնիւ ու վեհ՝ հետզհետէ գերադասութիւն ստացաւ և մզեց հինը գէպի սնայայտութիւն, զգալի դարձնելով նորա անպիտանութիւնը: Հարկաւ այդ բոլորի ընթացքը կապուած էր ընդհանուր պատմութեան նիւթերի հետ, ըստ որում՝ այդոքիկ եկեղեցական պատմութեան մէջ ուսումնասիրելով, պատում ենք որոշ չափով ընդհանուր պատմութեան շրջանում: Քրիստոնէական եկեղեցիների ընթացքը, կաղմակերպութիւնը, պաշտամունքն ու կեանքը պատմութեան նիւթ դարձնելով, չենք կարող խոյս տալ և այն շեղումներից, որոնք պատահել են զանազան մաքառումների մէջ իւր այս ու այն հայրերի մոլորմամբ, վասնորոյ և ոմանց հոգեկան հիւանդութիւնից յառաջացած աղանդներն ու պառակտումները տեղ են բռնում եկեղեցական պատմութեան մէջ:

Եթէ եկեղեցական պատմութիւնը միայն դէպքերի կուտակումն դառնայ, շատ հեռացած կլինի իւր գիտնական նպատակից. այստեղ քննական հայեացքն, այսինքն միայն պատմական եղելութեանց առանձնայատուկութեանց նշանակութիւնն՝ իւր ընթացքի համար՝ տեսութեան անհրաժեշտ նիւթ պէտք է լինի: Որքան այդ հիմնական շաւղի յարաշարութիւնը յաջողուի, այնքան իրազործուած կլինի այդ առարկայի գիտնական նպատակը: Մինչև անգամ այդ հանգամանքից ծագած շրջանների տրոհումը չպէտք է խանգարէ ամբողջ պատմութեան միայնութիւնն, այլ ելնելով նոյն իսկ պատմութեան արտաքին պարագաներից՝ ներքին միութիւնը պինդ պէտք է պահէ իւր տեսութեան ներքոյ:

Արդ՝ բաժանման հաստատուն սկզբունք են միմիայն մեծամեծ դէպքերն, որոնք ամբողջ եկեղեցական պատմութեան համար ազդող նշանակութիւն ունին, ըստ որում և բնական դարագլուխներ ու շրջաններ են ձևակերպում: Դոցանից միութիւնը չէ

խախտուում, զի չէ շնորհում ընդհանուր ընթացքից, այլ միայն որոշ կէտեր են, որոնք հանգոյցներ են կազմում գէպի մի այլ ուղղութիւն լուծուելու համամբ 1: Ըստ այդմ ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան մի դարաշրջութիւն պէտք է նկատուի նախ կոստանդինոս Մեծի դարձը՝ (325), որ ճշմարիտ այն ժամանակի հզօրագոյն պետութեան մի հարուստն էր հեթանոս աշխարհի անկման համար, թէև նորա այդ դարձը լոկ արտաքին քաղաքագիտական էր գեռ ևս: Երկրորդ դարաշրջութիւն կարէ լինել իրաւապէս Գրիգոր VII Հռովմայ (ԺԱ. դար), երրորդը՝ կրօնական յեղափոխութիւն և չորրորդ՝ դորանից մինչև առ մեզ: Ի հարկէ այդ դարաշրջութիւնները կռնենան և իւրեանց շրջաններն ևս ըստ նոյն հիմունքների: Միայն առաջին բաժանման մէջ կարէ մեզ համար նշանաւոր կէտ կազմել և Հայոց Տրդատ Թագաւորի և ամբողջ պետութեան դարձն (276—) ի քրիստոնէութիւն, ըստ որում Հայերն են առաջին քրիստոնեայ ազգն աշխարհի վրայ 2. այդ եղելութեան մեծութիւնը մեզ համար խիստ զգալի կ'ընի, եթէ ի նկատ առնենք, որ Տրդատ մինչև անգամ պատերազմեց Հռովմայէցոյ գէմ՝ իւր քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու համար՝ և յետ մղեց, որպէս գիտենք Եւսեբիոսի պատմութիւնից (Թ. 8):

Ուսումնասիրութեան համար պահանջուում է ոչ միայն անկողմնապահութեամբ յիրարկել աղբիւրներն և ուղղամտօրէն դատել պատմական տուեալներն ըստ իւրեանց պատճառականութեան, այլ և կենդանի շահ ունենալ առ քրիստոնէութիւնն՝ կրօնա-

1. «Մի շարք ժամանակակէտեր (moment), որոնց մէջ անընդհատ գերակշռում է խաղաղ զարգացումը, ներկայացնում է մի կարգաւոր դրութիւն և կազմում է մի պատմական շրջան. մի շարք շրջանների, որոնց մէջ յանկարծակի ծագումը գերակշռում է, ներկայացնում է յարաբերութեանց մի աւերող յեղաշրջում և կազմում է մի պատմական դարաշրջութիւն»։ Շլայէրմախեր առ Hagenbach-ի անգ. էջ. 258.

2. Տես և St. Martin, Lebeau, Hist. du bas-empire, I, 76. յաւելուածը. «Les Armeniens sont réellement la première nation qui ait adopté la foi chretienne...» «Quoiqu'il en soit, on peut regarder comme constant que le christianisme devint, vers l'an 276, la religion du roi, des princes et des peuples de l'Arménie...».

կան հայեցողութեան չափով վերաբերուիլ և առհասարակ հասկացողութիւն և լուրջ ուշադրութիւն դարձնել կրօնական ոգեւորութեամբ: Պատմիչը պէտք է շնչակցէ իւր այդ պատմութեան, նա պէտք է եկեղեցու որդի լինի բայց և ճշմարտասէր: Հեթանոսը չի կարող եկեղեցական պատմութիւն ուսումնասիրել, զի քրիստոնէութիւնը բարձրագոյն զարգացման կրօն է, իսկ հրէայի կամ մաճեռականի և այլոց աչքերը բռնուած են իւրեանց սոոր կրօնի մթնութեամբ, մինչդեռ ճշմարիտ քրիստոնեան, եթէ նա ազատ է հեթանոսական մոլութիւնից, կարէ հաւասարապէս դատել ամենայն պատմութիւն՝ վեր մնալով բոլոր կուսակցութիւններից: Քրիստոնէական ճշմարտասէր ոգին կենդանի պէտք է լինի գիտնականի մէջ: Աւմ մէջ որ ներքին խոպանութիւն կայ և կրօնական զգածումը մարած է հոգեւոր խելումների ներքոյ, նորան աւելորդ է նոյն իսկ ամբողջ աստուածաբանութիւնն և պէտք է սպասէ դեռ, որ հոգեւոր իրարանցման մէջ այդ հիւանդութիւնը դուրս ժայթքուի անհրաժեշտապէս: Այս առաւել վերաբերում է նոցա, որոնց նպատակն է գիտնական ուսումնասիրութիւնը:

Աղբիւրների գործածութեան մէջ հորկաւ էական է քննաբանութիւնն, որի մասին արդէն վերև խօսուել է. սակայն կայ և պատմական քննաբանութիւն, որ ձգտում է իմանալ թէ արդեօք այս ու այն պատմիչն արժանահաւատ անձնաւորութիւն է իւր գիրքով, բնաւորութեամբ, կոչմամբ ու զարգացմամբ, կամենում է ճշմարտութիւնն ասել և կամ կարէ՞ր ասել եթէ կամենար ևս, թէ կաշկանդուած էր բռնութեամբ կամ կանխակալ կարծիքներով ևն: Դորանով որոշուում է և աղբիւրի արժանիքն և ապահովութիւնը: Սակայն այս քննութեան մէջ պէտք է լաւ ճանաչած լինինք ժամանակն, որում ապրում էր հեղինակն և այդ ժամանակի յարաբերական չափով կշռադատենք, և ոչ թէ պահանջենք այն ինչ որ մեր դարում գիտնականի պարտիքն է:

Բայց քննաբանելով և գէպքերն ու պատահարները շարելով ժամանակագիրների նման՝ չի կարելի տալ ճշմարիտ պատմութիւն, որի մէջ գէպքերը ծառայում են իսկապէս միայն պատմական հայեացք

ձեռք բերելուն, իսկ սոսկ իբրև դէպքեր՝ բնոււ պէտք և օգուտ չունին մեզ համար: Քանի որ անցեալ բոլոր դարերը մի շղթայ են կազմում և իւրաքանչիւր յաջորդ շրջան՝ անցեալի պատկեր, իսկ ներկան բուխանդակում է իւր մէջ ապագայի սաղմերը, պարզ է որ բոլոր անյ.քերը մի կապակցութեան մէջ պէտք է գիտուն, դատուն և պատմական հայեցողութեան նիւթ, ատաղձ դառնան: Աւելացնելով դորա վրայ և տեղն ու բարեխառնութիւնը՝ կտեսնենք որ պատմութիւնը ներկայացնում է բարոյական և բնական աշխարհի՝ պատճառի և հետեանքի մի յարաշար շղթայ, որոնք կշռադատելով կարելի կլինի հասկանալ բարոյական պատճառական օրէնքները: Այլ խօսքով պատմութեան իմաստասիրութիւնը պէտք է գլխաւոր և առաջնորդող տեղ բռնէ: Ընդ նմին պատճառն ու հետեանքներն ի նկատի ունենալով, չպէտք է մոռանալ որ իւրաքանչիւր պատճառ հետեանք է մի այլ պատճառի և այդ անթիւ պատճառների բացարձակ պատճառն է անպատճառ պատճառն, որ սկիզբն է ամենայնի: Իւրաքանչիւր նիւթական հետեանք իւր անմիջական պատճառն է դուրս հանում, սակայն մտապահ պէտք է լինել՝ որ իւրաքանչիւր անմիջական պատճառ միջնորդական պատճառ է իսկապէս յարահետեւ պատճառների կապակցութեան մէջ իւր յետընթացին: Պատմութիւնը միշտ միակողմանի կլինի, եթէ ջանանք միայն տեսանելի պատճառները նշանակել որոշ հետեանքների, ամենայն ինչ պատահականի և կամայականի հորիզոնի տակ խոթել, մեծագոյնը վաւերագոյնից, սկզբնականը եղականից, կեանքը մահից բացոյցտել, այսինքն վակել աչքերն՝ իւր հորիզոնից դէնը չտեսնելու համար, եղականի կամ նիւթականի մէջ գործող զօրութիւնը ըստ ինքեան նախադրել, իբր միայն անգիտանալով այլ և տեսանելի գէպքերը մի մի աստուածներ գարձնելով, այդ բանաբարութիւն կլինի տրամաբանական կապակցեալ մասձողութեան, որ բացակայում է սահմանափակ հոգիների մէջ: Չեմ ասում թէ իւրաքանչիւր պատմական բեկորի մէջ պէտք է միայն խորհրդակաշնութիւն որոնել, այդ նոյնքան միակողմանի կլինի, այլ արտաքինը չպէտք է գերադասել, որպէս կեղեի վրայ ոստոստալով, չղուար-

ճանալ միջիւնի նման՝ որ միջուկը չէ գտնուում, և ոչ ևս կեղևը չտեսնելով՝ միայն միջուկը ներքինը որոնել զրաւաստակ։ Երկուքն ևս տուեալներ են և պէտք է հաւատարապէս յիշարկուին։

Վերև յիշուեցաւ՝ որ մեր դարը չպէտք է չափ դառնայ՝ նորանով ամենայն դէպք դատելու համար։ մեր խելքն ևս օրինակ չպէտք է դրուի՝ պատմական գործիչների համեմատութեան համար։ Եթէ այդպէս անենք՝ չենք զարմանալ՝ երբ անցեալի իւրաքանչիւր անձնաւորութիւն յիմարների շարքը գասենք և կամ այն ժամանակի յիմարներին՝ մեր կարգը..... Այդ մանկական խաղ կգառնայ պատմական անձերի պարկուճներով։ Նոցա գաղափարների ընդհարումները վէճերի մէջ՝ կհանդիսանան նոյն մանկական աչքերի տակ՝ մանկական խժրոց։ Գորա միւս միակողմանիութիւնը կլինի՝ եթէ նայենք պատմական ընթացքին իբրև աստուածային մի ողբերգութեան վրայ, ամենայն մանրուք ևս կապելով բացարձակի տնմիջական զօրութեան հետ։ Այլ այդ միակողմանիութիւնը խուսափելով, պէտք է սկիզբը կապել աստուածային յայանութեան յառաջատար ներգործութեան հետ և ապա հետամնւտ լինելով ընթացքի բոլոր ճիւղաւորութեանց, գիմել դէպի այն՝ որ վերստին միացնելու է դոցա ծայրերը։ Նոր կտակարանն է այն չափն, որին հետ պէտք է համեմատել իւրաքանչիւր դէպք քրիստոնէական եկեղեցում, քրիստոնէական սկզբունքը պէտք է արտափայլի ամենայն դէպքի մէջ, որ յարակցութիւն ունի նորա հետ և ըստ այդմ որոշելի է դորա արժէքը, կամ շեղուելուց յառաջացած հիւանդոտ վիճակի էութիւնը։ Հարկաւ հիւանդութեան պատճառը կողմնակի ներգործութեան տակ շեղուիլն է, վասնորոյ և այդ կողմերն ևս գիտելով՝ հարկ է չմոռնալ, որ կարեն նորա հետեանքները դարեր շարունակ աճել և իսկական պատճառը քողարկել, որպէս զորօր։ Հռոմայ պատկութեան մէջ, այստեղ անհրաժեշտ է չափը ձեռքից չտալ և արտաքին հանգամանքները չմոռնալ։

Գալով այդ ընդարձակ պատմութեան մասերի համաչափութեան, չենք կարենալ մի այնպիսի շաւիղ (մեթոտ) բռնել, որ կարելի

լինի իւրաքանչիւր իրողութիւն հաւասարապէս ուշադրութեան առնել: ¹ Պատմութեան նպատակը մեզ համար որոշ լինելով, հասկանալի է՝ որ միայն այն մասերը պէտք է առանձին ընդարձակութիւն ստանան, որոնք գերադրական նշանակութիւն ունին ամբողջութեան համար և բովանդակում են իւրեանց մէջ մանրուքների էութիւնն ևս: Մանրամասնութեանց ընդարձակութեան մէջ մտնել՝ մի և նոյն է թէ սուղուել առանց մի հայեցք ձեռք բերելու: Չի կարելի նաև միայն մի ստուերագիծ կազմել և դորանով վերջացնել ամենայն ինչ, այլ պէտք է շատանալ միայն ամբողջութեան հետ կապ ունեցող խնդիրներով և միանգամայն պահպանել ընդհանուր ընթացքը: Մեզ համար ուսումնասիրութեան էական շրջանն է առաջին հինգ դարերը, վասն զի այդ ժամանակ կազմակերպւում է Հայոց առանձնայատուկ և վեհափառ եկեղեցին, այդ բաժինն առանձին ուշադրութեան առնելուց յետոյ՝ կարէ երկրորդ տեղը բռնել միջին դարերի հռոմէական և հակահռոմէական աշխարհը, որպէս զի առաջնում ձեռք բերածի վսեմութիւնն այստեղ նկատենք և սքանչանանք Հայոց եկեղեցու ուղղափառութեան վրայ, այլ և ըմբռնենք քրիստոնէութեան արտաքին խեղումները: Հարկաւ Հայաստանեայց եկեղեցու պատմութիւնն առանձին ուշադրութեան առարկայ է մեզ համար, որին պէտք է նպաստէ ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւնը՝ համեմատական վայր ունենալու համար աւետարանի չափի հետ: Նորա դարագլուխները պէտք է կազմեն ս. Սահակ (Ե. դար) Զովհան Խմաստասէրը, Գրիգոր Վկայասէր (ԺԱ. դար), և ս. Էջմիածնի վերահաստատութիւնը: Պատմական հասկացողութիւնը պէտք է այստեղ ստանայ իւր ինքնագիտատտութեան արտայայտութիւնը:

¹ Օրինակելի հետազօտութիւնք և պատմութիւնք խիստ բազմաթիւ են գերմաներէն, Հռովմէական գրութիւնք չկարեն ինքնուրոյնաբար գործածուիլ: Ռուսաց հոգևոր դպրոցներում (սեմինար) աւանդւում է ըստ Смирновъ і Исторія христ. церкви, Գ. Դ. և Ե. դասարաններում: Գերմաներէն ամենից դիւրամատչելի է I. H. Kurtz, Lehrbuch der kirchengeschichte. Leipzig 1890, Ամենահին եկեղեցական պատմութիւնն է Եւսեբիոս Կեսարացունը:

Ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան մէջ նշանաւոր տեղ պէտք է բռնեն հերձուածներն և աղանդներն, իւրեանց գլխաւոր ուղղութեանց մէջ, նոյնպէս հռչակաւոր անձնաւորութեանց ուսումնասիրութիւնն ամեն կողմից: Այդ մեծ հանձարներն, անուանի հաստատութիւնները, մանաւանդ հաւատաքննութիւնը, (Inquisition) և արեւմտեան վանականութիւն ևն չեն կորցնիլ բնաւ իւրեանց հետաքննական և կրթիչ զօրութիւնն ամենքի համար, համեմատուելով Հայաստանեայց եկեղեցու առաքելական հարազատութեան հետ:

Սակայն քանի որ անհրաժեշտ է նոր ժամանակն ուսումնասիրել և ճանաչել թէ ինչի դէմ է կռոււմ այժմ քրիստոնէական ձայնը, հասկանալի է որ ներկան մեծ տեղ է բռնում այդ պատմութեան մէջ: Թէ շուրջայ եզուիթական գործունէութիւնն, թէ իւր հակառակորդաց ընդդիմազրութիւնը, թէ Բողոքական ունթիւ աղանդների խառնակ լիճակը, թէ այժմեան անբարոյականացուցիչ ընկերվարութիւնը (socialisme) թէ եկեղեցիների ձգտումը՝ վերադառնալու առ արեւելեան եկեղեցեաց պարզութիւնը՝ հաւասարապէս հետաքրքրութեան գործեր են արժանապէս: Այլ և Ռուսաց եկեղեցու այժմեան հզօր պատերազմը ոչնչականութեան դէմ, որի հոսանուտ հոսանքները հեղեղում են և գրաւիչ կովկասը: Նորա տեսութեան մէջ մարդկային հոգին ստորանում է, արժանիքն իջնում, ի դէպը ցնդում, մարդի ներքինը դատարկւում և այդպիսի մէկի համար մի ոչինչ անմիտ բան անպայման արժէք է ստանում: Եւրոպայում անիշխանական է, իսկ աստ հոգեբանական հիւանդոտ ճգնաժամ է վարակուածի մէջ, զառանցանք և բանգազուշանք է կարճատեսութեան և սկզբունքի սլանդակութեան: Նա ցնորք է հոգու անհաստատութեան, յորում կայ միայն մի «ես» և դորա շուրջ աշխարհը խաղ և խալտառակութիւն նորա եղծուած խեղուած հոգու հայելու մէջ: Ի դէպ, մարդկային էութեան բարձրութիւն, ոէր, յոյս, կատարելագործումն, երախտագիտութիւն, պարտաճանաչութիւն, բարոյականութիւն ևն եղջերուաքաղ են դառնում, որոնք իբրեւ մոլորի բեկորներ՝ վայր ի վեր են

թռչկոտում նորա ամայի խելքի ճեղքուածների հոգների տակ: ¹
Այդ ուսումնասիրութիւնն ² անհրաժեշտ է եկեղեցու համար իւր
կենսագործական և բարոյակրթիչ ձեռքը գործօն պահելու և
աշխարհն տրծուի նման ի վերուստ վերադիտելու համար, որ-
պէս իւր պաշտօնն և առտուածային սուրբ խնդիրն է մարդ-
կութեան մէջ և այդ կէտում պարտ են բոլոր եկեղեցիք ի-
րար գործակցել:

Ամբողջ եկեղեցական պատմութեան հիմնական ուսումնա-
սիրութեան անհրաժեշտ նպատակներ են և տիեզերական, կրօնի,
փիլիսոփայութեան, արուեստի, իրաւունքի նոյն իսկ բժշկու-
թեան և գրեթէ ամբողջ քաղաքակրթութեան պատմութիւնք,
եկեղեցական աշխարհագրութիւն, ժամանակագրութիւն, ազրիւր-

1 Այդ հոգեւոր այլանդակութիւնն, որի ճարը միայն բժշկութիւնից է
սպասելի, не имѣлъ никакой связи съ вѣковыми идеалами народными, есть яв-
ление только болѣзненное есть нарывъ на живомъ и мощномъ тѣлѣ народномъ,
есть выроженіе тоски блуднаго сына, растратившаго свое душевное имущество
съ блудницами и ложными друзьями, но не находящаго еще въ себѣ мужества
чтобы вернуться въ отчій домъ. Вотъ почему нашъ нигилизмъ въ житейскомъ
своемъ выраженіи есть явленіе отвратительное и грязное, въ принципиальномъ
же своемъ выраженіи—явленіе, съ одной стороны, ужасное, съ другой—траги-
ческое и трогательное. Въ своемъ выраженіи трагическомъ и трогательномъ
нашъ нигилизмъ вовсе не есть результатъ какого нибудь логическаго вывода, онъ
вовсе не есть стремленіе къ чему нибудь опредѣленному, къ какимъ нибудь
политическимъ правамъ, къ тому или иному общественному переустройству—онъ
есть просто душевное состояніе, результатъ какого то страннаго и
мрачнаго отъединенія отъ жизни—отъ всей жизни, во всей ея совокупности
Моск. Вѣд. № 62. 1893.

2. Իսկան է և այս որ այգալիսի հոգեկան վիճակի մարդկանց համար
իրական աշխարհը կորչում է և пустота образовавшаяся на мѣстѣ этого из-
чезнувшаго міра населяется призраками и фантомами, безформенными и беско-
держательными, но кажущимися чѣмъ то реальнымъ, съ чѣмъ можно и
должно бороться. Նորա հոգեկան ճգնաժամը վերջանում է այնով, որ նա
հուսկ ուրեմն բեկում է, ընկնում է տիեզերքի վեհութեան առջ և
գիմելով՝ քրիստոնէական ձայնից լուծումն խնդրում և խաղաղումն եթէ
միայն այդ բեկումը ժամանակին վրայ է հասնում: Դոցա գիմաց Դոնքիչո-

ների հետազոտութիւն ևն, վասն զի այդ բոլորը յերկրուած են և իւրեանց մեծ բաժինն ունին եկեղեցու պատմութեան ընթացքի մէջ: Մինչև անգամ մահմետականութեան պատմութիւնը առնուազն՝ խաչակրաց արշաւանքների համար անհրաժեշտ է ճանաչել: Այստեղից ինքն ըստ ինքեան հետեւում է, որ հարկէ հաւհեթանոս աշխարհը բաւականաչափ ուսումնասիրել, որպէս զի կարենանք ըմբռնել քրիստոնէութեան այն վեհ բարձրութիւնն, որ անչափ անհրաժեշտ էր՝ մարդկութիւնը նքողութից զօրացնելու անմահարար զովացմամբ:

(Կը շարունակուի.)

Ա. ՏԷՐ ՄԻՔԵԼԵԱՆ.

տըն անդամ արիութիւն և հոգու ամբութիւն ունի. Տես. և Русск. Мысль. №. 2. Рассказъ неизвестнаго человека. — Անդ Արլովի մասին ասուած է «Говорили о религии—иронія, говорили о философии, о смысле и цѣляхъ жизни—иронія, поднималъ ли кто вопросъ о народѣ, его страданіяхъ, будущности—иронія..... Они съ ироніей говорили что Бога нѣтъ и со смѣртью личность исчезаетъ совершенно; бессмертные существуютъ только во французск. академіи. Истиннаго блага нѣтъ и не можетъ быть, т. к. наличность его обусловлена человѣческими совершенствомъ, а послѣднее есть логическая пелѣнь. (էջ. 163) Բարոյականութիւնը չկայ նոցա համար և պէտք ևս չէ. չկայ և սրբութիւն և ազնուութիւն. դժբա ցնորքներ են. նոցա համար կայ միայն «свое эгоистическое я, и съ точки зрѣнія этого я онъ обсуждаетъ всѣ вопросы міра и жизни. Правдивость здѣсь замѣнена понятіемъ нравственнаго комфорта и условныхъ приличій. Все что виѣ этого—сведено просто на физиологію. Любовь—физиологическое отпавление, бракъ—условная форма общежитія, имѣющая только значеніе декораціи. Религія, государство семья—тоже декораціи, необходимыя въ житейскомъ обиходѣ. Народъ—грубая масса..... Որոնել պէտք չէ, դժբա երեւում են իւրեանց facies Hippocratica՝ով. ցուալի է միայն որ Un sot trouve toujours un plus sot qui l'admire. (Boilaeu).